

نقش عوامل ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران

در ارائه‌ی الگوی سیاسی به شیعیان جهان

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۰۱/۱۹	سیدعلی سیدنزاد ^۱
تاریخ تأیید مقاله: ۱۳۹۴/۰۳/۲۸	رضا سراج ^۲
صفحات مقاله: ۹۷ - ۱۳۰	

چکیده:

پس از وقوع انقلاب اسلامی ایران نظام دوقطبی خداگرا-بشرگرا، موقعیت ژئوپولیتیک ایران به‌عنوان مرکز جهان خداگرا، برای رهایی از سلطه‌ی بیگانگان بوده است. جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان تنها کشور اسلامی جهان با حاکمیت ولی فقیه شیعه، نشانگر موقعیت ژئوپلیتیک منطقه‌ای و شیعی در غرب آسیا می‌باشد. مقاله‌ی حاضر در پی پاسخ این سؤال است که «آیا موقعیت ژئوپلیتیکی نظام جمهوری اسلامی ایران، قابلیت ارائه‌ی الگوی سیاسی به شیعیان جهان را دارد؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و نوع تحقیق توسعه‌ای است.

یافته‌های تحقیق نشان داد که عوامل ژئوپلیتیکی هم‌چون جمعیت شیعیان، وضعیت منطقه‌ای و جایگاه قدرت بر الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان مؤثر است و جمهوری اسلامی ایران با به‌کارگیری راهبردهای عمق‌بخشی شیعی، توانسته عمق راهبردی خود را در سطح جهانی گسترش دهد. نوع واکنش کشورها به انقلاب اسلامی ایران، حکایت از تغییر رفتارهای سیاسی شیعیان جهان با الگوبرداری سیاسی از نظام جمهوری اسلامی ایران داشته و ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یک عامل مهم و اثرگذار قابلیت الگوسازی سیاسی برای شیعیان جهان را دارد.

* * * * *

واژگان کلیدی

ژئوپلیتیک شیعه، عوامل ژئوپلیتیکی، الگوی سیاسی جمهوری اسلامی ایران.

۱ - استادیار دانشکده افسری امام حسین (ع).

۲ - استادیار دانشگاه جامع امام حسین (ع).

مقدمه

واژه‌ی «شیعه» به معنای پیرو حضرت علی بن ابیطالب^(ع) است. شیعه معتقد است قرآن و سنت پیامبر اسلام برای ایمان حقیقی لازم ولی ناکافی است. شیعیان علاوه بر سه اصل دین توحید، نبوت و معاد به دو اصل دیگر یعنی عدل و امامت نیز اعتقاد دارند. امامت مفهومی بسیار بنیادی است و امام ویژگی‌ها و مسئولیت‌های متعددی از جمله تبیین و تفسیر دین و هدایت مردم دارد. از نظر شیعه، حکومت تنها از آن خداست و هر حاکمی که از جانب خداوند حکم نکند، طاغوت است. شیعیان معتقدند که خداوند امامانی را از جانب خود تعیین و مشخص نموده است و تنها آنها شایستگی تشکیل حکومت را دارند. دین اسلام در اصل دارای یک مذهب است، اما این دین به مرور زمان به دو مذهب شیعه و سنی تقسیم شد. شیعیان، از سده‌ی دوم هجری به بعد به چندین زیرگروه منشعب شدند که عبارتند از شیعیان دوازده امامی (اثنا عشری)، اسماعیلیان، زیدیه، کیسانیه، واقفیه و فطحیه. تمام این مذاهب علی‌رغم تفاوت‌های آشکار اعتقادی و فقهی در مسأله‌ی ضرورت «امامت» اشتراک نظر دارند. جمعیت شیعیان حدود ۱۶٪ از کل جمعیت مسلمانان را تشکیل می‌دهد. مذهب شیعه از سال ۱۵۰۱ میلادی یعنی با آغاز سلسله‌ی صفویه در ایران دین رسمی کشور بوده است، اما با پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ میلادی به رهبری امام خمینی^(ره) برای نخستین بار در تاریخ روحانیون زمام حکومت کشوری شیعه را به دست گرفتند. موقعیت راهبردی غرب آسیا، در کنار واقع شدن به‌عنوان مهد دین اسلام از منظر ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک و قرار گرفتن بر منابع انرژی جهان، مورد توجه قدرت‌های استعماری قرار است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، توجه اندیشمندان و دولت‌های استعماری و عرب دست‌نشانده، جمعیت‌های شیعی در سراسر جهان، به‌عنوان عاملی برای تهدید محسوب می‌شوند. با نگاهی به نقشه‌ی جغرافیای تشیع مشخص می‌شود که ایران در قلب قلمروهای شیعی جهان قرار گرفته است و بیش‌تر شیعیان به‌ویژه شیعیان دوازده امامی در ایران، عراق، آذربایجان، لبنان، افغانستان، پاکستان و حاشیه‌ی خلیج فارس زندگی می‌کنند. طبق آمار، ۸۹ درصد مردم ایران و ۶۰ تا ۶۵ درصد مردم عراق و ۳۰ درصد مردم کویت و ۱۶ درصد مردم امارات متحده‌ی عربی

شیعه‌ی دوازده امامی هستند، اما در خصوص شیعیان لبنان، آذربایجان، عربستان سعودی، بحرین و قطر آمار دقیقی در دست نیست. هم‌چنین طبق آمار، ۲۰ درصد مردم پاکستان شیعه هستند که بخشی از آنها به‌خصوص در کشمیر اسماعیلی هستند. شیعیان یمن، عمدتاً از زیدیه هستند، اما از آنها نیز آمار دقیقی در دست نیست. (دانشنامه‌ی آنلاین ویکی‌پدیا) جمعیت شیعیان در سال ۲۰۰۹ میلادی حدود ۲۰۷ میلیون نفر از جمعیت ۱/۷۵ میلیاردی مسلمانان و ۶/۷۹ میلیاردی جهان را تشکیل می‌دهند. بیش‌تر شیعیان، در کشورهای واقع در منطقه‌ی غرب آسیا زندگی می‌کنند. در حال حاضر، موقعیت جغرافیایی سرزمین اسلامی بین ۲۰ درجه‌ی طول غربی (از نصف‌النهار گرینویچ) و ۱۴۰ درجه‌ی طول شرقی و نیز بین ۱۰ درجه‌ی عرض جنوبی و ۵۰ درجه‌ی شمالی از خط استوا قرار گرفته‌اند. (گلی، ۱۳۷۲: ۶۱)

آشنایی ایرانیان با اسلام را می‌توان به همان دوران پیامبر اسلام^(ص) مرتبط دانست و شخصی چون سلمان فارسی که از اولین ایرانیان مسلمان بود. ایرانیان آشنایی دیگری هم بعد از وفات پیامبر در دوران خلافت عمر و در در دورانی که همزمان با دوران ساسانیان و رخ دادن جنگ قادسیه به رهبری عمر بود نیز داشتند. در دوران صفویه، آیین شیعه، مذهب رسمی ایران برگزیده شد. پس از وقوع انقلاب اسلامی ایران نظام دو قطبی خداگرا-بشرگرا، موقعیت ژئوپارادایم ایران به‌عنوان مرکز جهان خداگرا، مقوم رویکرد انقلاب اسلامی در جهان اسلام، به‌ویژه در حوزه‌ی الهام‌بخشی برای رهایی از سلطه‌ی بیگانگان بوده است، به‌گونه‌ای که در سطح جهانی، موقعیت ژئوپلیتیکی ایران را هارتلند ژئوپلیتیک قرن بیست و یکم و در قلب منطقه‌ی بیضی شکل انرژی راهبردی قرار داده است؛ به‌طوری که هرگونه تغییری در وضعیت ژئوپلیتیک ایران، شرایط ژئوپلیتیکی کشورهای منطقه‌ی غرب آسیا را بر هم زده و در سطح جهانی تغییرات و تبعات ژئواستراتژیک بر جای می‌گذارد. عوامل ژئوپلیتیکی مختلفی بر نقش و کارکرد مرزهای جمهوری اسلامی ایران مؤثر است که از جمله می‌توان به مواردی مانند نظام‌های سیاسی کشورهای همسایه در دو سوی مرز، ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی مرزنشینان، موقعیت نسبی کشور و نوع فضای راهبردی مسلط بر منطقه، نوع نگرش و رفتار حکومت‌ها نسبت به مرز، ذخایر و منابع طبیعی موجود در منطقه‌ی مرزی، پیمان‌های سیاسی - نظامی و عوامل اعتقادی و ایدئولوژیک اشاره نمود.

بیان مسأله

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران، برای نخستین بار قدرت شیعه در قالب الگوی «ولایت فقیه» در صدر حکومت قرار گرفت که در حقیقت، مهم‌ترین واقعه در طول تاریخ شیعه به حساب می‌آید؛ زیرا شیعیان در ایران با رهبری امام خمینی موفق شدند الگوی حداکثری مطلوب شیعه در دوران غیبت، یعنی الگوی ولایت فقیه را برای اولین بار در تاریخ شیعه تحقق بخشند و با دفاع از حاکمیت فقیه منتخب مردم، الگوی نابی را در معرض دید شیعیان جهان قرار دهند. از سوی دیگر، در سیاست جغرافیایی یا ژئوپلیتیک، نقش عوامل محیط جغرافیایی بر روابط کشورها در نظر گرفته می‌شود. یکی از متغیرهای مؤثر در شکل‌گیری خط‌مشی سیاست خارجی و هم‌چنین مباحث راهبردی و سیاست دفاعی هر کشور، محیط منطقه‌ای و ابعاد مختلف آن است. امروزه نقش هر کشور در سیاست جهانی تحت تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی آن است. به‌گونه‌ای که از دیدگاه جغرافی دانان سیاسی، قدرت هر کشور به شدت از ژئوپلیتیک و موقعیت جغرافیایی آن تأثیر می‌پذیرد. ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، وضعیت ژئوپلیتیک منحصر به فردی را دارد. این موقعیت، جمهوری اسلامی ایران را تبدیل به کشوری بین‌المللی کرده است که همواره در معادلات جهانی نقش برجسته‌ای به آن می‌دهد. موقعیت ژئوپلیتیکی ایران با انزوای سازگار نیست و نوعی سیاست خارجی برون‌گرا و فعال را به سیاست‌گذاران توصیه می‌کند. (خلیلی و آزموده، ۱۳۹۰: ۸۹-۹۰) موقعیت خاص ایران، همواره بستر مناسبی را برای ایجاد تنش‌های سیاسی و نظامی و به مخاطره افتادن امنیت ملی آن فراهم آورده است. با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و سقوط شاه، ایران که یکی از متحدین آمریکا و غرب در منطقه بود، به نیرومندترین دشمن آنها در منطقه تبدیل شد و منافع آنها را آماج حملات تبلیغی خود قرار داد. از این‌رو، غرب از جانب ابعاد جدیدی از ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران احساس خطر می‌کند. (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۱) یکی از مهم‌ترین این موارد، عوامل اعتقادی و ایدئولوژیک و در رأس آن ژئوپلیتیک اسلامی- شیعی می‌باشد. مقاله‌ی حاضر در پی پاسخ این سؤال است که آیا موقعیت ژئوپلیتیکی نظام جمهوری اسلامی ایران، قابلیت ارائه‌ی الگوی سیاسی به شیعیان جهان را دارد؟

اهمیت و ضرورت

شیعیان در مقام پیروان یک مذهب مهم در جهان اسلام، دیدگاه سیاسی خاصی از حیث رشد و تعالی جامعه بشریت در پرتو اسلام را دارند؛ آنها با اعتقاد به اندیشه‌ی امامت از این الگو دفاع می‌کنند و حاکمیت امام معصوم یا نایبان آنها را حکومت مطلوب خود می‌دانند. حضور فعال و مؤثر شیعه در تعاملات بین‌المللی با هدف ایجاد همکاری منطقه‌ای و بین‌المللی برای ممانعت از تثبیت نگرش‌های هژمونیک نظام سلطه برای حل مسائل پیش روی جهان اسلام در سیاست خارجی امری ضروری است.

جمهوری اسلامی ایران از سه بعد «ژئوپلیتیک»، «انرژی» و «فرهنگی - ایدئولوژیک» ظرفیت و توانایی تأثیرگذاری بر نظام بین‌المللی را دارد. موقعیت جغرافیایی ایران به نحوی است که در همسایگی قدرت‌های مهمی چون روسیه و حوزه‌ی نفوذ آمریکا (جنوب خلیج فارس) قرار دارد. قرار گرفتن در مناطقی که قدرت‌های بزرگ، منافع حیاتی برای خود قائل‌اند، به‌طور طبیعی، جایگاه کشور را در تعامل میان قدرت‌های بزرگ افزایش می‌دهد. از نظر اقتصادی شاهراه‌های بزرگ تجاری جهان در دریا و خشکی یا از ایران یا از نزدیکی ایران می‌گذرند، ضمن این‌که با برخورداری از بخش قابل توجهی از انرژی جهان، داشتن تسلط ژئوپلیتیکی بر بیش از نیمی از ذخایر انرژی دنیا در منطقه‌ی خلیج فارس جایگاه مهم در میان کشورهای صادرکننده‌ی نفت (اپک) و نهایتاً نقش بالقوه‌ی جمهوری اسلامی ایران در تأمین امنیت منطقه‌ای دارد.

اهداف پژوهش

- ۱) بازشناسایی نقش عوامل ژئوپلیتیکی ایران در معادلات سیاسی جهان؛
- ۲) بررسی موقعیت ژئوپلیتیکی نظام جمهوری اسلامی ایران در ارائه‌ی الگوی سیاسی به شیعیان جهان.

روش تحقیق

روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و نوع تحقیق توسعه‌ای است.

تعریف کلید واژه‌ها

شیعه در لغت بر دو معنا اطلاق می‌شود، یکی توافق و هماهنگی دو یا چند نفر بر مطلبی، و دیگری، پیروی کردن فردی یا گروهی، از فرد یا گروهی دیگر. آیه‌ی ۱۵ سوره‌ی قصص درباره‌ی یکی از پیروان موسی^(ع) از عنوان شیعه موسی و در جای دیگر از ابراهیم به‌عنوان شیعه‌ی نوح یاد می‌کند. در تاریخ اسلام لفظ شیعه، به معنای تنها بر پیروان حضرت علی^(ع) که به امامت ایشان معتقدند، اطلاق می‌شود.

ژئوپلیتیک^۱، «ژئوپلیتیک شیوه‌ی قرائت و نگارش سیاست بین‌الملل توسط صاحبان قدرت و اندیشه و تأثیر آنها بر تصمیم‌گیری‌های سیاسی در سطح ملی و منطقه‌ای است.» (میرحیدر، ۱۳۷۷: ۲۲)

ژئوپلیتیک بیانگر حیطه‌ای از بررسی جغرافیایی است که عامل فضا را در شناخت چگونگی شکل‌گیری روابط بین‌الملل مهم تلقی می‌کند. این مفهوم متفاوت از جغرافیای سیاسی است، زیرا جغرافیای سیاسی اثر تصمیم‌گیری‌های سیاسی انسان را روی اشکال جغرافیایی مربوط به محیط انسانی هم‌چون حکومت، مرز، مهاجرت مطالعه می‌کند؛ در حالی که ژئوپلیتیک به مطالعه‌ی اثر عوامل جغرافیایی روی سیاست‌های دگرگون‌شونده‌ی جهانی می‌پردازد.

ژئوپلیتیک شیعه^۲، به مفهوم امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان در کشورهای مختلف غرب آسیای بزرگ با مرکزیت جمهوری اسلامی ایران است (عزتی، ۱۳۸۶: ۳۱) که بخش‌هایی از لبنان، عراق، عربستان، کویت، بحرین، ایران، افغانستان، پاکستان و هندوستان را دربر می‌گیرد. این کمربند، در کشورهای مختلف به اکثریت و اقلیت شیعه تقسیم می‌شود. (مجته‌زاده، ۱۳۸۵) در کرانه‌های خلیج فارس، جهان اسلام به دو نیمه تقسیم می‌شود: نیمه‌ی غربی که به سمت باختر تا اقیانوس اطلس گسترش یافته است و نیمه‌ی هند و ایرانی که از کوهستان‌های ایران شروع می‌شود و با گذر از پاکستان و بنگلادش تا اندونزی و فیلیپین پیش می‌رود. (توال، ۱۳۸۲: ۱۹۸)

1- Geopolitics

2- Geopolitics of the shiite

عوامل ژئوپلیتیکی، عواملی که بر راهبردهای دفاعی یک کشور تأثیر مثبت داشته و آن را تقویت می‌نمایند؛ عبارتند از موقعیت جغرافیایی، وضعیت آب و هوا، جمعیت، موقعیت مکانی، ظرفیت‌های کمی و کیفی جمعیت، نهادهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، پیوستگی و تجانس فرهنگی، دین و مذهب، اوضاع سیاسی، منابع معدنی و جغرافیا مانند توپوگرافی عوارض طبیعی. (کارابولت، ۲۰۰۵: ۲۹)

الگوی سیاسی، ارائه‌ی روند و انجام تصمیم‌گیری‌ها برای هر گروه سیاسی است؛ از قبیل حکومت‌ها و کشورها، نهادهای سازمانی، دانشگاهی، دینی و دیگر نهادها.

مبانی نظری

شاخص‌ترین نظریه‌های ژئوپلیتیک عبارتند از:

نظریه‌ی قدرت دریاها

آلفرد تایر ماهان (۱۸۴۰ – ۱۹۱۴) یکی از نظریه‌پردازان شاخص آمریکا در زمینه‌ی سیاست‌های جغرافیایی است. او در دوره‌ی آخرین موج بزرگ توسعه‌طلبی امپریالیستی اروپا و جهانی‌شدن قدرت آمریکا، دست به قلم برد. وی «توان دریایی» را اساس قدرت ملی می‌دانست. وی به‌طور کلی بر این عقیده است که شرط اصلی بر ایجاد یک قدرت جهانی، کنترل بر دریاهاست. به عبارت دیگر، نظارت بر دریاها، اولین اقدام در راه کسب قدرت برتر جهانی است. به نظر وی در نزاع بین قدرت‌ها، نیروهایی که در موقعیت دریایی قرار دارند، از امکانات بیش‌تری برای در دست گرفتن ابتکار عمل برخوردار هستند، و بهترین کشور را در این مورد فرانسه می‌دانست. (تقوی اصل، ۱۳۸۴: ۴۶) او در تحلیلی که از تاریخ دریانوردی، به‌ویژه گسترش جهانی بریتانیا دارد، به این نتیجه می‌رسد که سلطه بر دریاها، به‌خصوص تنگه‌های راهبردی، برای وجود قدرت‌های بزرگ ضروری است. بر اساس این تحلیل، توان دریایی نقش تعیین‌کننده‌ای برای قدرت ملی و رشد آن دارد. او تحلیل خود را بر اساس این تجربه استوار ساخت که ظهور بریتانیا با تبدیل آن به قدرت دریایی هم‌زمان بوده است. در زمانی که راه‌های دریایی اصلی به راه‌های درون‌امپراتوری تبدیل شده بود، موقعیت بریتانیا به قدرتمندی او

کمک کرد؛ زیرا از یک سو، به دلیل نزدیکی با اروپای قاره‌ای می‌توانست به دشمن احتمالی ضربه بزند و از سوی دیگر، با فاصله‌ی مناسبی که از آن داشت، تا حدی از تهاجم آنها مصون بود. بریتانیا با تمرکز قدرت دریایی خود در شمال اقیانوس اطلس و دریای مانش، می‌توانست قدرت‌های اروپایی را مهار کند و تا دهه‌ی ۱۸۹۰ ظهور نیروهای آمریکا، ژاپن و آلمان رقیبی نداشت و البته دستیابی کشورها به چنین موقعیتی به عواملی نظیر وضعیت جغرافیایی، شکل و وسعت سرزمین، ویژگی‌های ملی و نظام حکومتی بستگی دارد. (ماهان، ۱۸۹۷: ۲۸۱-۳۲۹)

عوامل مؤثر بر قدرت دریایی:

- ۱) موقعیت جغرافیایی؛
- ۲) ویژگی‌های طبیعی؛
- ۳) طول ساحل و وسعت قلمرو؛
- ۴) جمعیت؛
- ۵) خصوصیات ملی؛
- ۶) خط مشی حکومت و رهبران سیاسی.

ماهان در سال‌های پایانی قرن نوزدهم، به جغرافیای سیاسی آسیا توجه خاصی داشت. وی راهبرد روسیه را در آسیای جنوبی، ورود به سواحل اقیانوس هند از طریق افغانستان و ایران می‌دانست و در خاور دور، این راهبرد را تلاش روس‌ها در یورش به سوی جنوب از طریق منچوری و چین برای رسیدن به اقیانوس آرام توصیف کرد. وی در نظریه‌ی قدرت دریایی برای ایران موقعیت گذرگاهی قائل بود که در مسیر دسترسی قدرت بری روسیه به اقیانوس‌های جهان قرار دارد.

نظریه‌ی قلب زمین (هارتلند)

سر هارلford دجان مکیندر، یکی از نظریه‌پردازان ژئوپولیتیک، بین جغرافیا و فناوری رابطه‌ی نزدیکی قائل بود. اگر فناوری در زمانی موجب برتری نیروی دریایی گشت، فناوری

قرن حاضر برتری نیروی زمینی را اثبات کرد. احداث راه‌آهن، ایجاد بزرگراه و شبکه‌ی راه‌های نوین، حمل و نقل در بخش وسیع «اوراسیا» را که تا آن زمان محصور در خشکی بود، تسریع کرد. مکیندر هارتلند را ناحیه‌ی وسیعی می‌دانست که از اقیانوس منجمد شمالی تا نزدیکی کناره‌های آبی این منطقه ادامه داشت. این ناحیه از غرب به رودخانه‌ی ولگا، از شرق به سیبری غربی، از شمال به اقیانوس منجمد شمالی، از جنوب به ارتفاعات هیمالیا، ارتفاعات ایران و ارتفاعات مغولستان محدود می‌شد. (عزتی، ۱۳۸۰، ۱۲) مکیندر ابتدا در مقاله‌ای که در سال ۱۹۰۴، در «انجمن سلطنتی لندن» ارائه کرد و سپس آن را پس از جنگ جهانی اول در کتابش با عنوان آرمان‌های دمکراتیک و واقعیت به چاپ رساند، اظهار داشت: «منطقه‌ی محوری سیاست بین‌الملل را منطقه‌ی وسیعی تشکیل می‌دهد که از اروپای شرقی تا جلگه‌های سیبری امتداد می‌یابد. این ناحیه‌ی محوری که با امپراتوری روسیه‌ی تزاری تطبیق می‌نمود، از یک موقعیت راهبردی برخوردار بوده و سرشار از منابع طبیعی است.» او این ناحیه را «قلب زمین» نامید و اصل معروفش را چنین ارائه داد:

- - کسی که بر اروپای شرقی حکم می‌راند، بر «قلب زمین» حکم می‌راند؛
- - کسی که بر «قلب زمین» حکم می‌راند، بر «جزیره‌ی جهانی اوراسیا» حکم می‌راند؛
- - کسی که بر «جزیره‌ی جهانی اوراسیا» حکم‌رانی کند، حاکم جهان خواهد بود.

(مکیندر، ۱۹۰۴: ۱۵)

مکیندر ضمن تأکید بر نقش فزاینده‌ی قدرت زمینی، نقش قدرت دریایی را نیز انکار نمی‌کرد؛ زیرا می‌دید که شوروی و آلمان - دو کشور قدرتمند زمینی - قابلیت دستیابی به قدرت دریایی را دارد. او پیش‌بینی می‌کرد که نیمه‌ی اول قرن حاضر شاهد مبارزه‌ی آلمان و روسیه برای سلطه بر «قلب زمین» و نواحی آن (اوراسیا) خواهد بود. همین موضوع دلیل شرکت آمریکا در اتحادیه‌های اروپای غربی و ژاپن و نیز پذیرش تعهدات در مناطق دیگری از سرزمین‌های حاشیه‌ی اوراسیا از جمله غرب آسیا بوده است. سیاست آمریکا، به‌خصوص در زمان کسینجر، بر این اساس استوار بود. او سعی می‌کرد تا از طریق برقراری ارتباط قوی با

چین، از مصالحه‌ی بین دو کشوری که واجد قدرت بزرگ زمینی بودند، جلوگیری کند. مکیندر در جنگ جهانی دوم، نظریه‌اش را اصلاح کرد. به نظر او، هرچند شوروی از این جنگ به‌عنوان «بزرگ‌ترین قدرت زمینی جهانی» و دارنده‌ی بهترین موقعیت سوق‌الجیشی تدافعی سر برآورد، اما کشورهای حوزه‌ی آتلانتیک شمالی، می‌توانند وزنه‌ای تعادلی باشند. نتیجه‌ی این نظریه، تحقق پیمان «آتلانتیک شمالی» در ۱۹۴۹م بود. مکیندر، ایران را به دو بخش تقسیم می‌کند: از ارتفاعات البرز به سمت شمال را جزو هارتلند یا قلب زمین و از البرز به سمت جنوب را جزو هلال داخلی می‌داند. (مکیندر، ۱۹۶۳: ۶۰۱)

نظریه‌ی ریملند

نیکلاس اسپایکمن، ارتباط هارتلند با حلقه‌ی اطراف آن را ریملند می‌خواند که در محاصره‌ی آبهاست. دلیل اهمیت دادن اسپایکمن به ریملند از این جهت بود که این منطقه ترکیب بری و بحری را بهتر فراهم می‌سازد؛ از طرف دیگر، بیش‌تر منابع نیروی انسانی و سهولت ارتباطات در این بخش از جهان وجود دارد. از جنگ جهانی دوم تاکنون آمریکا با اصرار تمام و با استفاده از همین نظریه تلاش می‌کند در این منطقه، یک گروه دفاعی ایجاد کند. در واقع، آمریکا قلمرو جغرافیایی ریملند را یک موضوع پدافندی در نظر می‌گیرد و با توجه به جنگ‌های منظم گذشته حاضر نیست تحت هیچ شرایطی در این موضوع پدافندی نظریه صورت گیرد و تحت هیچ شرایطی ضعف ژئواستراتژیکی ریملند را قبول نمی‌کند. از دیدگاه اسپایکمن، سواحل ایران در خلیج فارس و تنگه‌ی هرمز در موقعیت ریملند واقع شده است. ایران بخش مهمی از ریملند است و به همین دلیل، موضوع رقابت دو قدرت بری (زمینی) و بحری قرار گرفته است. از نظر هانتینگتن، ایران مرکز تمدن اسلامی است که اتحاد آن با تمدن کنفوسیوسی می‌تواند پایه‌های تمدن غرب را متزلزل سازد. مجتهدزاده، ایران را هارتلند جدیدی در ژئوپلیتیک پست‌مدرن تصور می‌کند و فولر از آن، به‌عنوان قلبه‌ی عالم یاد می‌کند. ایران در دیدگاه فرانسوا توال، سرچشمه‌ی تحرک و پویایی جهان تشیع و جهان اسلام است. (احمدی و پارسایی، ۱۳۸۴: ۲۹۵)

نظریه‌ی قدرت نیروی هوایی

جیولیو دویت^۱ در دهه‌ی ۱۹۲۰، هواپیما را موجد امکانات بی‌سابقه‌ای برای جنگ علیه اهدافی می‌دانست که قبلاً در برابر حمله و تخریب آسیب‌ناپذیر بودند. پیش‌تر از این، فعالیت‌های انسان تابع محدودیت‌های زمینی و دریایی بود، اما در تحرک هوایی موانع محدودکننده‌ای وجود ندارد. او در سال ۱۹۲۱، با دوراندیشی خود، به این نتیجه رسید که «هواپیما در عملیات و انتخاب مسیر، آزادی کاملی به انسان می‌دهد» و از این‌رو، جنگ‌های آینده با جنگ‌های گذشته کاملاً تفاوت می‌کند. اکنون مهار حوزه‌ی هوایی، تحرک و قدرت بی‌سابقه‌ای به کشورها داده است. این وسیله می‌تواند از هر نقطه‌ی جهان به هر نقطه‌ی دیگری در کوتاه‌ترین مدت - به خط مستقیم - و در هر مسیری پرواز کند. با این سلاح جدید، آثار جنگ دیگر به حیطه‌ی برد توپ‌های زمینی محدود نمی‌گردید، بلکه تا بیش از صدها مایل در قلمرو کشورهای درگیر جنگ گسترش یافت. دیگر هیچ تمایزی بین نظامیان و غیرنظامیان وجود نداشت. (دویت، ۱۹۴۲: ۱۱-۱۰)

نظریه‌ی قدرت سیاسی و جغرافیای انسانی

فریدریش راتسل^۲ (۱۸۴۴ - ۱۹۰۴) آلمانی، از پیشگامان مکتب «جغرافیای انسانی» است. او برای اولین بار، اصطلاح جغرافیای انسانی را مطرح کرد که به معنای ترکیبی از «جغرافیا، انسان‌شناسی و علم سیاست» بود. بدین ترتیب، رشته‌ی جدید جغرافیای سیاسی در قرن ۱۹، در آلمان متولد شد. این رشته‌ی جدید در صدد بود که انسان‌ها، کشورها و جهان را به‌عنوان موجودات زنده مورد مطالعه قرار دهد. از نظر راتسل، کشورها مجموعه‌ای از موجودات زنده‌ای تلقی می‌شوند که فضایی اشغال کرده، رشد یافته، تحلیل می‌روند و سرانجام می‌میرند. (راتسل، ۱۸۹۹: ۲)

1 - Giulio Douhet

2 - Friedrich Ratzel

ودلف خلن^۱ (۱۸۲۴ - ۱۹۲۲)، جغرافیدان و سیاستمدار سوئدی، از شاگردان راتسل، دولت را به‌عنوان یک اندام زنده‌ی جغرافیایی در فضا توصیف کرد و در این باره، در کتاب خود با عنوان دولت به مثابه شکلی از زندگی، در سال ۱۹۲۲، حقوق و قوانینی به دست داد که بر آن نام «ژئوپولیتیک» نهاد. او اولین کسی بود که اصطلاح «ژئوپولیتیک» را برای توصیف بنیادهای جغرافیایی قدرت ملی به کار برد. وی با توسل به نظریه‌ی زیست‌محیطی درباره‌ی کشورها، معتقد بود که کشورها مانند حیوانات - در نظریه‌ی داروین - در تنازع بقای شدیدی به سر می‌برند؛ آنها علاوه بر مرز، پایتخت و خطوط ارتباطی، دارای شعور و فرهنگ نیز هستند. او این‌گونه اظهار می‌داشت: «حیات کشورها نهایتاً در دست انسان می‌باشد و پیدایش قدرت‌های بزرگ ناشی از توسعه‌طلبی کشورهای قوی است.» (خلن، ۱۹۱۷: ۲۲۰-۲۱۸) با پیچیده‌تر شدن جوامع، توجه به متغیرهای فرهنگ انسانی مرزها هم‌چون ناسیونالیسم، قوم‌گرایی، منطقه‌گرایی، جمعیت و مهاجرت مطرح می‌شود. از دیدگاه جغرافیای سیاسی، این موضوعات متأثر از اقتصاد اجتماعی، محیط‌زیست و نیروهای سیاسی است. آنها بر نقش و اهمیت فرهنگ انسانی تأکید دارند. به نظر آنها، بخشی از آسیب‌های زیست‌محیطی ناشی از عواملی هم‌چون سازمان اجتماعی است که از تجارب اجتماعی و فرهنگی ناشی می‌شود. بنابراین، ژئوپولیتیک با تکیه بر تجارب زیست‌محیطی و تجارب اجتماعی - فرهنگی قابل ارزیابی است.

نظریه‌ی «جهان چهارم»

برنارد نایخت من، با طرح نظریه‌ی «جهان چهارم» به بررسی این موضوع می‌پردازد که چگونه امپراتوری‌های منسجم گذشته و دولت‌های نوین کنونی، اقوام را به سیطره‌ی خود درآورده و تنوع فرهنگی و زیستی جهان را به خطر انداخته و در نهایت، موجب سقوط و تجزیه‌ی دولت‌ها شده‌اند؛ وی به جنبش‌های استقلال‌طلبانه‌ی اقوام جهان و نزاع آنها که ریشه در تعارض‌های قومی دارند، توجه نمود و معتقد است: «محصول این تعارض‌ها، هزاران پناهنده و فراری سیاسی و قربانیان بی‌شمار کینه‌های قومی است که با اقتدار و تسلط، حکومت‌های مستبد و مقتدر، مهار می‌شوند.»

1 - Rudolf Kjellen

نظریه‌ی جهان چهارم، به بررسی این موضوع می‌پردازد که چگونه امپراتوری‌های منسجم گذشته و دولت‌های نوین کنونی، اقوام را به سیطره‌ی خود درآورده و تنوع فرهنگی و زیستی جهان را به خطر انداخته‌اند و در نهایت، موجب سقوط و تجزیه‌ی دولت‌ها شده‌اند. وی، ملت یا قوم را منطقه‌ی فرهنگی می‌داند که دارای تاریخ مشترک، محل جغرافیایی مشترک، اشتراکات زبانی، فرهنگی و نژادی هستند؛ دولت نیز نظام سیاسی متمرکز در چارچوب مرزهای بین‌المللی است که از سوی دولت‌های دیگر، شناخته شده باشد. در این نظریه، به انسان و تحولات سیاسی منطقه‌ی زندگی وی توجه می‌شود.

نظریه‌ی جغرافیای فرهنگی

امانوئل والرشتاین، در مقایسه‌ی انواع تعارض‌ها و جنگ‌های بین‌المللی، متوجه تشابه ژئوپلیتیکی می‌شود. وی جغرافیای فرهنگی^۱ را جنبه‌ی درونی جهان می‌داند که پوشیده و درک آن دشوار است؛ اما در عین حال، جنبه‌ای است که بر سیاست تأثیر می‌گذارد. وی مشترکات فرهنگی مانند زبان و مذهب هر حوزه‌ی جغرافیایی را مدنظر قرار داد که نقش انسجام‌بخشی با کارکرد سیاسی دارند و آن را «چارچوب ژئوپلیتیکی واقعی» معرفی کرد.

فرانسوا توال، با بررسی پراکندگی شیعیان در جهان، بر اهمیت تأثیر عامل مذهب بر سیاست تأکید نمود. وی در تحلیل کانون‌های نهضت شیعی، از دو مفهوم ژئوپلیتیکی استفاده می‌نماید:

- ژئوپلیتیک داخلی، گستره و شدت تأثیرگذاری هر جامعه‌ی شیعی بر مجموعه تحولات و سیاست‌های داخلی یک کشور است، مانند شیعیان عراق و پاکستان؛
- ژئوپلیتیک خارجی، قدرت تأثیرگذاری جامعه‌ی شیعی بر تحولات و سیاست‌های منطقه‌ای و بین‌المللی است. شامل جوامعی که علاوه بر تأثیرات ژئوپلیتیکی داخلی، برد ژئوپلیتیکی خارجی دارند که ناشی از پیوند یافتن یک نهضت و حرکت شیعی با عنصر ژئوپلیتیکی جهان مثل نفت یا مذاکرات صلح و رژیم صهیونیستی دارند.

---

1 - Geoculture

از نظر توالی، شیعیان مستقر در کرانه‌ی خلیج فارس، از برد ژئوپلیتیکی جهانی برخوردارند؛ زیرا ۷۰٪ ذخائر نفت جهان در این منطقه وجود دارد. او معتقد است: نیروی شیعه تنها بر رسالت مذهبی آن استوار نیست، بلکه در معارضه با قدرتمندان و در وفاداری به سنت، نبردی علیه بی‌عدالتی در جهان است؛ برنامه‌ی این مذهب، در وجه دنیوی آن، زندگی در انتظار ظهور منجی و در وجه اخروی‌اش، زندگی همراه با مبارزه در راه برقراری عدل در روی زمین است. مذهب شیعه می‌تواند برای بی‌ثبات‌سازی در جهان عمل کند. به همین دلیل، نه تنها کارشناسان و ناظران امور بین‌المللی بلکه رهبران سیاسی باید این واقعیت را درک کنند که استقرار صلح در غرب آسیا و جهان بستگی به برخورد صحیح با این نیروی جدید بین‌المللی (شیعیان) دارد.

چارچوب نظری

مجموع نظریه‌های ژئوپلیتیک را می‌توان در قالب زیر دسته‌بندی نمود:

- ۱) نظریه‌هایی که در راستای تفکرات مربوط به «ژئواستراتژی» بوده و شامل نظریه‌های «قدرت دریایی آلفرد تایر ماهان»، «هارتلند سر هالفورد جان مکیندر»، «ریملند نیکلاس اسپایکمن» می‌باشد.
- ۲) نظریه‌هایی که در راستای تفکرات مربوط به «ارگانیزمیک بودن کشور» بوده و شامل نظریه‌های «کشور به مثابه موجود زنده و فضای حیاتی فریدریک راتزل»، رودلف کیلن»، «کارل هاوس هوفر» و «آدلف هیتلر» می‌باشد.
- ۳) نظریه‌هایی که در راستای تفکرات مربوط به «جنگ سرد» بوده و شامل نظریه‌ها و دکترین‌های «مهار شوروی جرج کنان»، «ترومن»، «دومینوی دین آپسون»، «توازن قوای هانس مورگنتا»، «جانسون»، «انقلاب جهانی لین پیائو»، «اصل حاکمیت محدود برژنف»، «مدل رفتاری رابرت مک کول»، «هلال بحران زیگنیو برژینسکی»، «تفکر سیاسی نوین میخائیل گورباچف» و «ساختار ژئوپلیتیکی جهان سائول برنارد کوهن» می‌باشد.

۴) نظریه‌هایی که در راستای تفکرات مربوط به پس از جنگ سرد و تحت عنوان «نظم نوین جهانی» بوده و شامل نظریه‌های «پایان تاریخ فرانسیس فوکویاما»، «ژئواکونومی ادوارد لوتواک»، «نظم نوین جهانی جرج بوش»، «سیستم ژئوپلیتیکی جهان سائول برنارد کوهن»، «منظومه‌های شش‌گانه‌ی قدرت زیگنیو برژینسکی»، «برخورد تمدن‌ها» و «ساختار قدرت جهانی ساموئل هانتینگتن» می‌باشد.

۵) نظریه‌های ژئوپلیتیکی دکتر محمدرضا حافظ‌نیا که شامل نظریه‌های «مفهوم جدیدی از هارتلند»، «ژئوپلیتیک انسان‌گرا»، «تکامل منطقه‌ی ژئوپلیتیکی»، «ساختار ژئوپلیتیکی در حال ظهور جهان»، «وزن ژئوپلیتیکی»، «قلمرو و مرز ژئوپلیتیکی»، «تعلق ژئوپلیتیکی»، «چالش ژئوپلیتیکی»، «انزوای ژئوپلیتیکی»، «بحران ژئوپلیتیکی»، «ساختار روابط ژئوپلیتیکی» و «گذار ژئوپلیتیکی» می‌باشد.

در نظریه‌ی ژئوپلیتیکی، ساختار جغرافیایی که در آن اعمال قدرت می‌شود، نقش راهبردی دارد و نقاط بحرانی با مناطق سوق‌الجیشی تطبیق می‌نماید. منطقه‌ای که مورد توجه قدرت‌های بزرگ بوده و در برقراری ارتباط یا برهم‌زدن آن مؤثر می‌باشد، اهمیت سیاسی - جغرافیایی دارد. اهمیت سیاسی - جغرافیایی ذاتاً نه عاملی مثبت است، نه منفی، بلکه بستگی به نحوه‌ی استفاده از آن دارد.

جایگاه جمهوری اسلامی ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک

موقعیت خاص جمهوری اسلامی ایران، همواره بستر مناسبی را برای ایجاد تنش‌های سیاسی - نظامی و به مخاطره افتادن امنیت ملی آن فراهم آورده است. در گذشته، ژئوپلیتیک ایران به سبب عواملی، مانند منابع خام یا موقعیت گذرگاهی، مورد توجه قرار می‌گرفت، اما با پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط شاه، ایران که یکی از متحدین آمریکا و غرب در منطقه بود، به نیرومندترین دشمن آنها در منطقه تبدیل شد و منافع آنها را آماج حملات تبلیغی خود قرار داد. از این‌رو، غرب از جانب ابعاد جدیدی از ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران احساس خطر می‌کند. (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۱) یکی از مهم‌ترین این موارد، عوامل اعتقادی و ایدئولوژیک و در

رأس آن ژئوپلیتیک اسلامی - شیعی می‌باشد. جمهوری اسلامی ایران به لحاظ موقعیت جغرافیایی در مرکز جهان اسلام و در قلب جهان تشیع، واقع شده است که در ترکیب با عوامل و عناصر ژئوپلیتیک مهم دیگری چون ژئوپلیتیک انرژی، ژئوپلیتیک دسترسی و ژئوپلیتیک سلطه‌ی موقعیت، که دارای ژئوپلیتیک بسیار حساسی می‌باشد. این موقعیت باعث شده تا تحولات جمهوری اسلامی ایران در مرکز توجهات قدرت‌های جهانی و کشورهای منطقه است که در ترکیب با سابقه‌ی تاریخی ملت ایران و پتانسیل‌های ملی، چرخه و سیکل تغییرات، موقعیت ژئوپلیتیک بسیار سریعی را برای آن به دنبال داشته است. جمهوری اسلامی ایران از سه بعد «ژئوپلیتیک»، «انرژی» و «فرهنگی - ایدئولوژیک» ظرفیت و توانایی تأثیرگذاری بر نظام بین‌المللی را دارد. افزون بر آن، جمهوری اسلامی ایران، خود زمانی تشکیل‌دهنده‌ی نظم بین‌المللی بوده است. از نظر ژئوپلیتیک، موقعیت جغرافیایی ایران به نحوی است که در همسایگی قدرت‌های مهمی چون روسیه و حوزه‌ی نفوذ آمریکا (جنوب خلیج فارس) قرار دارد. قرار گرفتن در مناطقی که قدرت‌های بزرگ، منافع حیاتی برای خود قائل‌اند، به‌طور طبیعی، جایگاه کشور را در تعامل میان قدرت‌های بزرگ افزایش می‌دهد. از نظر اقتصادی شاهراه‌های بزرگ تجاری جهان در دریا و خشکی یا از ایران یا از نزدیکی آن می‌گذرند و بر این اساس، جمهوری اسلامی ایران با پانزده کشور همسایه دارای مرز آبی و خاکی است، ضمن این‌که با برخورداری از بخش قابل توجهی از انرژی جهان، داشتن تسلط ژئوپلیتیکی بر بیش از نیمی از ذخایر انرژی دنیا در منطقه‌ی خلیج فارس جایگاه مهم در میان کشورهای صادرکننده‌ی نفت (اوپک) و نهایتاً، نقش بالقوه‌ی آن در تأمین امنیت اقتصادی و انرژی به‌عنوان سوخت سیاست در جهان برجستگی خاصی دارد. به دلیل اهمیت و حساسیت این موقعیت ژئوپلیتیکی است که قدرت‌های بزرگ، مانع تقویت و نقش‌آفرینی یک ایران ناهماهنگ با نظام بین‌المللی می‌باشند. (ایزدی و خلفی، ۱۳۹۰: ۴۷-۴۸)

نظریه‌ی برخورد تمدن‌ها توسط ساموئل هانتینگتون و سیاسی شدن هویت‌های فرهنگی، قومی و مذهبی موجب گردید تا ژئوپلیتیک شیعه در چارچوب فکری و راهبردی حساس و توجه غرب قرار گیرد. جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان تنها کشور اسلامی جهان با حاکمیت ولی فقیه و دخالت

مستقیم توده‌ی مردم مسلمان آن، در امتداد آموزه‌های آسمانی انبیاء الهی و تداوم راه ائمه‌ی معصوم^(ع) همواره پس از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ مرجع تفکر شیعه و بسیاری از علمای سایر مذاهب اسلامی بوده است. این نوع راهبرد و ایدئولوژی انقلاب اسلامی باعث شده است تا تمامی ایدئولوژی‌های سرمایه‌داری و امپریالیستی قدرت‌های جهان به تلاطم افتاده و با آن به عناد برخیزند که از ابتدای انقلاب اسلامی تا به امروز ادامه داشته است و تا زمانی که این ایدئولوژی تغییر نکند، نزاع بین جمهوری اسلامی ایران و دشمنانش به سرکردگی آمریکا و رژیم صهیونیستی ادامه خواهد داشت. موقعیت ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران، در ساختار فضائی ژئوپلیتیک جهانی همراه با دارا بودن موقعیت‌های ژئوپلیتیک مؤثر و خیلی قوی در بین کشورهای همسایه و منطقه‌ی غرب آسیا، به‌گونه‌ای است که قدرت‌های جهانی و نیز کشورهای هم منطقه با ایران را نسبت به تغییر در وزن ژئوپلیتیکی و تحولات داخلی و خارجی خود بسیار حساس کرده است؛ زیرا در بسیاری از موارد منافع ملی کشورهای منطقه و منافع بازیگران داخلی کشورهای منطقه در رابطه‌ی مستقیم با شرایط ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک ایران و تصمیمات کلان نظام سیاسی آن قرار دارد. در سطح جهانی اهمیت موقعیت ژئوپلیتیکی ایران به‌گونه‌ای تشریح شده است که آن را هارتلند ژئوپلیتیک قرن بیست و یکم و در قلب منطقه‌ی بیضی شکل انرژی راهبردی قرار داده است. به‌طوری‌که هرگونه تغییری در وضعیت ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران، شرایط ژئوپلیتیکی کشورهای منطقه‌ی غرب آسیا را بر هم زده و در سطح جهانی تغییرات و تبعات ژئواستراتژیک بر جای می‌گذارد.

موقعیت ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران

مخازن نفت و گاز

عمده‌ترین کالاهای صادراتی کشورهای خلیج فارس نفت است و راه تجارتي آنها از تنگه‌ی هرمز می‌گذرد و کشورهای صنعتی به‌خاطر مصارف نفت بیش‌تر به کشورهای خلیج فارس توجه داشته و خواهان صلح و ثبات در منطقه می‌باشند. وابستگی‌های نفتی در کشورهای خلیج فارس به حدی است که اگر زمانی برای مدتی خلیج فارس در بحران امنیتی قرار گیرد، صدمات زیادی برای کشورهای ساحلی به‌وجود می‌آورد. این منطقه دارای ذخایر

نفتی جهانی بسیار بالایی است و برای کشورهای صنعتی شاهرگ حیاتی به‌شمار می‌آید که چرخه‌ی اقتصاد آنها را به‌گردش در می‌آورد.

خلیج فارس بازار عمده‌ی غرب

منطقه‌ی خلیج فارس یک بازار عمده‌ی مصرفی است که می‌تواند مازاد تولید صنایع پیشرفته‌ی غرب را که بازدهی مادی فراوانی دارد، جذب کند. در نتیجه، بر سر تصرف این بازار و جذب دلارهای نفتی آن بین قدرت‌های اقتصادی رقابت‌هایی وجود دارد که در این میان ایران، عربستان، کویت و عراق بیش‌ترین خریداران کالاهای مصرفی و نظامی غرب بوده‌اند.

اهمیت فرهنگی و مذهبی

علاوه بر نقش اسلام و وجود شهرهای مذهبی در منطقه، نقش انقلاب اسلامی ایران و تغییر نظام سیاسی آن با تأکید بر ایدئولوژی اسلامی باعث شده که کشورهای خارجی از آن به‌عنوان بنیادگرایی اسلامی و رهبران انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان احیاگر اسلام نام می‌برند. با توجه به دگرگونی‌های عمیق و جاری در سطح بین‌الملل، جنگ‌ها و درگیری‌های دهه‌ی اخیر تا انقلاب اسلامی ایران و کشمکش با آمریکا، مخالفت و مشکلات فلسطین و لبنان و گرایش اوباما رئیس‌جمهور جدید آمریکا به آوردن صلح در شرق میانه و ثبات در خلیج فارس می‌توان ادعا کرد که در قرن ۲۱ میلادی شاید به‌صورت مهم‌ترین کانون توجه نگرش‌ها و محاسبات راهبردی در آید.

راهبرد ژئوپلیتیک صدور انقلاب اسلامی

تجدید حیات جوامع اسلامی و رشد روزافزون معنویت و بیداری ملت‌های تحت ستم در سایه‌ی پیروزی انقلاب اسلامی باعث شد تا پروسه‌ی مخدوش‌سازی چهره‌ی انقلاب اسلامی را با شیوه‌ها و ابزارهای مختلف به کار بگیرند تا در ارزش‌های اسلامی و امکان اجرای آنها در قرن بیستم شک و تردید ایجاد کنند. یکی از توطئه‌های استعماری آنها تحریف و وارونه جلوه دادن صدور انقلاب بود؛ به‌گونه‌ای که هدف از صدور انقلاب اسلامی را که دعوت به اسلام بود، به معنای تجاوز به سرزمین دیگران و جنگ و زورگیری معرفی کردند. حضرت امام خمینی^(ره) در مقام تبیین معنا و مفهوم صدور انقلاب اسلامی تصریح می‌کنند: «ما که می‌گوییم

اسلام را می‌خواهیم صادر کنیم، معنایش این نیست که ما سوار طیاره بشویم و بریزیم به ممالک دیگر؛ اما آن‌که ما می‌توانیم این است که می‌توانیم به وسیله‌ی دستگاه‌هایی که داریم، به وسیله‌ی همین صدا و سیما، به وسیله‌ی مطبوعات به وسیله‌ی گروه‌هایی که به خارج می‌روند، اسلام را آن طوری که هست، معرفی کنیم. اگر آن طوری که هست معرفی بشود، مورد قبول همه خواهد بود.» صدور انقلاب اسلامی، بنیادی‌ترین راهبرد ژئوپلیتیکی بعد از انقلاب اسلامی است. محتوا و اصول این راهبرد را می‌توان در بیانات اوایل انقلاب حضرت امام خمینی^(ره) یافت: «ما انقلاب‌مان را به تمام جهان صادر می‌کنیم؛ چرا که انقلاب ما اسلامی است و تا بانگ لاله‌الاله و محمد رسول‌الله^(ص) بر تمام جهان طنین نیفتد، مبارزه هست و تا مبارزه در هر جای جهان علیه مستکبرین هست، ما هستیم.» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۲: ۱۳۸) هم‌چنین ایشان با هشدار به کسانی که مخالف صدور انقلاب بودند، این چنین فرمودند: «ما باید در صدور انقلاب‌مان به جهان کوشش کنیم و تفکر این‌که ما انقلاب‌مان را صادر نمی‌کنیم، کنار بگذاریم؛ زیرا اسلام بین کشورهای مسلمان فرقی قائل نمی‌باشد و پشتیبان تمام مستضعفین جهان است؛ از طرف دیگر، تمام قدرت‌ها و ابرقدرت‌ها کمر به نابودی ما بسته‌اند و اگر ما در محیطی در بسته بمانیم، قطعاً با شکست مواجه خواهیم شد.» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۲: ۲۰۲ و ۴۲۵)

تجزیه و تحلیل

تحلیل فرآیند تحولات ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران در ادوار مختلف و به‌ویژه در زمینه‌ی تعاملات ژئوپلیتیک و سیاست خارجی معاصر جمهوری اسلامی ایران حکایت از موقعیت تهدید و فرصت برای ایران دارد؛ به‌گونه‌ای که این کشور با استفاده از یک موقعیت استثنایی مرکزی و کانونی، می‌تواند به کانون صلح و همبستگی بین منطقه‌ای تبدیل شود. بر این اساس، جمهوری اسلامی ایران در تهیه و تنظیم راهبرد ملی و کلان خود تا آنجا که به محیط راهبردی بیرونی مربوط می‌شود، به ناچار باید سه واقعیت محوری را بپذیرد که عبارتند از: ۱- تراکم تهدیدهای پیرامونی، ۲- مرزهای کنترل‌ناپذیر، ۳- فقدان چتر حمایتی بین‌المللی؛ زیرا این واقعیت‌ها در درازمدت بر امنیت، وحدت ملی و تمامیت ارضی کشور جمهوری

اسلامی ایران تأثیرات گسترده‌ای بر جای می‌گذارند. (کریمی‌پور، ۲۲۰، ۱۳۸۰) در دنیای معاصر، «ژئوپولیتیک» تنها به معنای رقابت سیاست‌های راهبردی در سطح جهانی نیست، بلکه آمیزه‌ای است از مجموعه عوامل و عناصر متخاصم و متعددی که بر سرزمین‌های با ابعاد کوچک به رقابت و کشمکش می‌پردازند و هدف آنها یا اثبات برتری سیاسی خود یا بیرون راندن رقبای سیاسی از صحنه می‌باشد. ایران امروز، بخش کوچکی از سرزمین تاریخی را تشکیل می‌دهد. این سرزمین پهنه‌ی جغرافیایی وسیعی است که طی قرن‌ها قلمرو فرهنگ و تمدن کهن ایرانی به‌شمار می‌رود. از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های این سرزمین، استقرار آن در منطقه‌ای حائل است که بدان یک نقش برجسته‌ی گذرگاهی بخشیده است: گذرگاه میان قاره‌های بزرگ جهان، میان چند قلمرو بزرگ جغرافیایی و میان چند حوزه‌ی دیرینه‌ی فرهنگی. از سوی دیگر، وجود ذخایر عظیم سوخت‌های فسیلی در زیر بستر خلیج فارس و اعماق خاک کشورهای منطقه و نیاز روزافزونی که جهان به این منابع دارد، موقعیت ژئوپولیتیکی جمهوری اسلامی ایران را تبدیل به یک موقعیت ژئوپولیتیکی در جهان ساخته است، به‌گونه‌ای که انطباق موقعیت‌های ممتاز ژئوپولیتیکی، ژئواستراتژیکی و ژئواکونومیکی بر یکدیگر، کشور ایران را به‌عنوان یکی از نواحی پراهمیت جهان مطرح نموده است.

عوامل ژئوپولیتیکی مؤثر بر الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان

«ژئوپولیتیک شیعه»، به مفهوم امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان در کشورهای مختلف غرب آسیا بزرگ با مرکزیت جمهوری اسلامی ایران است که بخش‌هایی از لبنان، عراق، عربستان، کویت، بحرین، ایران، افغانستان، پاکستان و هندوستان را دربر می‌گیرد. این کمربند، در کشورهای مختلف به اکثریت و اقلیت شیعه تقسیم می‌شود.

عوامل جمعیتی

عوامل جمعیتی هم‌چون تعداد جمعیت، ترکیب جمعیت و نحوه‌ی گسترش سرزمینی جمعیت، از جمله عوامل مهم در جایگاه یک گروه در سرزمین خاص است. در این باره باید گفت: ایران و عراق و بحرین از نظر جمعیت شیعی، وضعیت نسبتاً مشابهی دارند، اما

میزان اکثریت شیعیان در ایران بالاتر است. جمهوری اسلامی ایران دارای بیش از هفتاد میلیون نفر جمعیت و با حدود ۹۰٪ جمعیت شیعه، ۸٪ سنی و ۲٪ دیگر ادیان است، اما کشور عراق با جمعیتی معادل ۲۹ میلیون نفر، ۶۵٪ شیعه دارد و از لحاظ قومی، مرکب از اعراب، کردها، ایرانیان، آشوریان، آرامنه، ترکمن‌ها و ترک‌هاست. عراق از سه حوزه جغرافیایی با مردم کاملاً متفاوت تشکیل شده است؛ حوزه مرکزی از آن اعراب سنی مذهب، جنوب از آن شیعیان و شمال در اختیار کردهاست. در این زمینه، شیعیان در لبنان وضعیت متفاوت تری دارند. آنها با حدود ۱/۳ میلیون نفر، ۳۲ درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند. در سال ۱۹۲۰ میلادی با دخالت دولت فرانسه، یک سرشماری ساختگی در لبنان صورت گرفت و مسیحیان مارونی، اکثریت وانمود شد؛ بعد از آنها، مسلمانان سنی مذهب و در مرحله سوم شیعیان قرار داده شدند.

قدرت معارضان داخلی

هرچند وضعیت جمعیت و دارا بودن اکثریت، اهمیت خاصی دارد، جایگاه قدرتی اقلیت‌ها در مرزهای سرزمینی نیز در شکل دادن به اندیشه‌ی گروه اکثریت مؤثر است، در حالی که اقلیت‌های سنی عراق از نظر کمی، جمعیت بسیار کوچک تری را تشکیل می‌دهند؛ اما به دلیل قرار داشتن در قدرت طی تاریخ عراق از دوران‌های گذشته و به ویژه در دوران حزب بعث، از اثرگذاری بیش تری برخوردارند. اقلیت‌های سنی بحرین نیز با استقرار خاندان آل خلیفه (متماثل به آل سعود) توانستند معارض جدی با الگوی مطلوب و حداکثری شیعیان باشند. در حال حاضر نیز با بیداری اسلامی و با وجود تلاش‌های دموکراتیک مردم بحرین، هنوز شاهد دیکتاتوری اقلیت سنی در بحرین با حمایت آل سعود هستیم. در لبنان و دیگر کشورها نیز این وضعیت با شدت بیش تری وجود دارد. شیعیان نیز به خوبی می‌دانند که با معارضان مهمی برای احیای الگوی خاص خود روبرو هستند. در مجموع، این وضعیت نیز از دیگر عوامل اثرگذار بر تفاوت دیدگاه شیعیان در عرصه‌ی سیاسی است.

وضعیت منطقه‌ای

وضعیت منطقه‌ای شیعیان، یکی دیگر از عوامل اثرگذار بر نوع نگرش سیاسی آنهاست. انقلاب اسلامی ایران در شرایطی به پیروزی رسید که حساسیت‌های مذکور در همسایگان کم‌تر بود و شرایط منطقه‌ای متفاوتی با شرایط کنونی وجود داشت، اما دولت عراق در همسایگی کشورهای هم‌چون عربستان و اردن و سوریه قرار دارد که هر سه کشور با روی کار آمدن یک دولت شیعی مخالفتند. به‌ویژه عربستان با همه‌ی توان در سطح منطقه با طرح وهابیت، به شیعه ستیزی روی آورده و بعد از سقوط صدام نیز با نفوذ در جامعه‌ی بحرانی عراق، به شدت در عرصه‌ی سیاست اثرگذار است. بدیهی است این کشورها به شدت به تحولات سیاسی کشور عراق حساس هستند و همه‌ی توان خود را برای جلوگیری از ایجاد یک دولت ایدئولوژیک شیعی به کار خواهند بست. این وضعیت را در بحرین به‌طور بارزتری مشاهده می‌کنیم. حمایت‌های عربستان و کشورهای حوزه‌ی خلیج فارس، از هرگونه تحول در بحرین که به نفع اکثریت شیعیان باشد، به شدت ممانعت می‌کنند. در کرانه‌های خلیج فارس، جهان اسلام به دو نیمه تقسیم می‌شود: نیمه‌ی غربی که به سمت باختر تا اقیانوس اطلس گسترش یافته است و نیمه‌ی هند و ایرانی که از کوهستان‌های ایران شروع می‌شود و با گذر از پاکستان و بنگلادش تا اندونزی و فیلیپین پیش می‌رود.

نقش وهابیت در برابر تکفیر شیعه

وهابیت و سلفی‌های تکفیری که از سوی عربستان حمایت می‌شوند، با کافر دانستن شیعیان، مهم‌ترین عامل بالقوه‌ی تهدیدکننده‌ی شیعیان در منطقه محسوب می‌شوند. وهابیان، شیعه را به‌عنوان یکی از مذاهب اسلامی نمی‌پذیرند و از نظر آنها، مفهوم تشیع گاه با مفاهیم کفر و شرک برابر است. این مسأله سبب شده است تا وهابیت به یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های شیعیان تبدیل شود. «شیخ بن باز»، مفتی اعظم پیشین عربستان سعودی، درباره‌ی تشیع چنین اعتقاد داشت: «تشیع، دینی متفاوت و مجزا از اسلام است و همان‌گونه که مصالحه‌ی اهل تسنن با یهودیان، مسیحیان و بت پرستان امکان‌پذیر نیست، سازش شیعیان یا

رافضیان با اهل تسنن نیز غیرممکن است.» از دیدگاه بسیاری از علمای وهابی، اعمال شیوه‌های خشونت‌آمیز بر ضد شیعیان، مثل اجبار به ترک عقیده، سرکوب، تبعید و قتل، امری جایز است.

نحوه‌ی تأثیر ژئوپلیتیک بر اندیشه‌ی سیاسی شیعیان

شیعیان در مناطق مختلف جهان از الگوهای سیاسی متفاوتی حمایت می‌کنند، مانند:

شیعیان در ایران و حمایت از الگوی سیاسی جمهوری اسلامی و ولایت فقیه

با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، برای نخستین‌بار قدرت شیعه در قالب الگوی «ولایت فقیه» در صدر حکومت قرار گرفت که در حقیقت، مهم‌ترین واقعه در طول تاریخ شیعه به حساب می‌آید؛ زیرا شیعیان در ایران با رهبری امام خمینی^(ره) موفق شدند الگوی حداکثری مطلوب شیعه در دوران غیبت، یعنی الگوی ولایت‌فقاها را برای اولین‌بار در تاریخ شیعه تحقق بخشند و با دفاع از حاکمیت فقیه منتخب مردم، الگوی نابی را در معرض دید شیعیان جهان قرار دهند.

شیعیان در عراق و دفاع از دموکراسی پارلمانی

عراق به‌عنوان دومین کشور مهم شیعی، حدود ۲۹ میلیون نفر جمعیت دارد که ۶۵ درصد آن را شیعیان تشکیل می‌دهند. (دانشنامه‌ی ویکی‌پدیا، آمار سال ۲۰۰۹) سرنگونی صدام شرایط جدیدی برای شیعیان در منطقه فراهم آورد. از دید تاریخی، عراق اولین جامعه پس از شبه‌جزیره عربستان بود که تشیع بدان راه یافت. این منطقه از سده‌ی اول هجری، مهم‌ترین مرکز فعالیت شیعیان محسوب می‌شد و شمار قابل توجهی از شیعیان در شهرهای آن سکونت داشتند، اما همواره در تاریخ سیاسی عراق تلاش بر این بود که شیعیان نقش کم‌رنگی در عرصه‌ی تصمیم‌گیری سیاسی داشته باشند. در عرصه‌ی سیاسی عراق، این گروه‌ها از یک حکومت دموکراتیک دفاع کردند. آنها معتقد بودند در حکومت دموکراتیک، شیعیان به‌صورت طبیعی، جایگاه خود را پیدا خواهند کرد و موفق خواهند شد از ارزش‌های دینی و مذهبی خود محافظت کنند. در نتیجه‌ی این تلاش‌ها، در قانون اساسی جدید این کشور، مقام نخست‌وزیری که مهم‌ترین و کلیدی‌ترین مقام محسوب می‌شود، از آن شیعیان شد. علاوه بر آن، اداره‌ی چندین وزارتخانه‌ی مهم، مثل وزارتخانه‌های نفت و اقتصاد و دارایی نیز بر عهده‌ی وزرای شیعی قرار گرفت.

تلاش شیعیان در افغانستان و پاکستان برای استقرار دموکراسی

افغانستان با داشتن ۱۹ درصد شیعه از جمعیت ۳۳ میلیون نفری که اکثریت نیز از نظر زبانی با ایران مشترکند و به زبان فارسی سخن می‌گویند، (دانشنامه‌ی ویکی‌پدیا، ۱۳۸۵: ۱۲۱) یکی از کشورهای مهم همسایه‌ی ایران است که بعد از حمله‌ی آمریکا به آن کشور، شرایط جدیدی پیدا کرد. شیعیان افغانستان از اقوام مختلف هزاره، قزلباش، بلوچ، ترکمن، سادات و عده‌ای تاجیک و پشتوزبان تشکیل شده‌اند و در حداقل ۲۷ استان کشور به شکل فراگیر و یا پراکنده سکونت دارند. در میان این اقوام، هزاره‌ها مهم‌ترین گروه هستند. تقریباً همه‌ی هزاره‌ها شیعه هستند. شیعیان در افغانستان در چند دهه‌ی اخیر احزاب متعددی را سازماندهی کردند، اما بر اثر درگیری‌های داخلی این کشور و سپس تسلط طالبان، نتوانستند حضور چشم‌گیری در ساختار سیاسی داشته باشند، اما در نظام جدید افغانستان که پس از سقوط طالبان ایجاد شد، شیعیان موقعیت بهتر و رضایت‌بخش‌تری نسبت به گذشته کسب کرده‌اند. پاکستان نیز که هفتمین کشور پرجمعیت دنیا (بیش از ۱۵۰ میلیون نفر) و دومین کشور پرجمعیت اسلامی (بعد از اندونزی) است، به دلیل داشتن جمعیت زیاد و درصد بالایی از شیعیان، قابل توجه است. شیعیان پاکستان ۲۱ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند. این میزان با توجه به جمعیت کل کشور، بیش از ۳۵ میلیون نفر را شامل می‌شود. از نظر جغرافیایی، شیعیان تقریباً در سراسر پاکستان پراکنده‌اند، اگرچه حضور آنها در کراچی و سپس در مناطق شمالی کشور بیش‌تر است. ایالت سند از دیرباز یکی از مناطق مهم شیعه‌نشین بوده و اکنون نیز به نظر می‌رسد که بین یک تا یک‌ونیم میلیون شیعه فقط در مرکز این ایالت (کراچی) زندگی می‌کنند.

تلاش برای استقرار نظام مشروطه در بحرین

در بحرین که حدود ۷۰ درصد جمعیت کشور را شیعیان تشکیل می‌دهند. (www.shia-online.ir) جنبش شیعیان با رهبری حزب الوفاق می‌کوشد حکومت آل‌خلیفه

را به اجرای اصلاحات سیاسی اساسی در کشور و پای‌بندی به قانون اساسی و آرای مردم، وادار کند. در واقع، این جنبش از نوعی سلطنت مشروطه در کشور دفاع می‌کند تا در این قالب بتواند از تبعیض‌های موجود درباره‌ی جامعه‌ی شیعیان - که اکثریت جمعیت را در آن کشور تشکیل می‌دهند - بکاهد. آنها خواستار شکل‌گیری پارلمان انتخابی مردم و افزایش قدرت آن در مقابل طبقه‌ی حاکم هستند. تشکیل پارلمان و تدوین قانون اساسی عادلانه که در آن، حقوق اکثریت جمعیت شیعه به رسمیت شناخته شود، یکی از آرمان‌های اساسی این گروه است.

شیعیان در لبنان و دفاع از نظام سیاسی طایفگی و دموکراسی اجتماعی

شیعیان لبنان که در دو منطقه‌ی مجزا از هم زندگی می‌کنند و در حال حاضر، نزدیک به ۳۲ درصد از کل جمعیت تقریباً ۴ میلیونی کشور را تشکیل می‌دهند، از ابتدای دهه‌ی ۱۹۶۰ تا آغاز جنگ داخلی ۱۹۷۵ به شدت دگرگون شده‌اند. هم‌اکنون حزب‌الله لبنان، به‌عنوان یک تشکل مهم شیعی، به یکی از بازیگران اصلی عرصه‌ی سیاسی لبنان تبدیل شده است و رهبری شیعیان را در کنار گروه محافظه‌کار شیعی امل به عهده دارد. این جریان‌ات شیعی در بعد نظری به الگوی امامت شیعی اعتقاد دارند، اما در عرصه‌ی رفتار سیاسی با دفاع از پیمان طائف، بر ضرورت حفظ نظام سیاسی موجود در لبنان تأکید می‌کنند و با مشارکت در صحنه‌ی سیاسی، به تعامل با این حکومت می‌پردازند؛ به‌طوری که حزب‌الله اعلام کرده است قصد تحمیل الگوی خاص را بر اکثریت ندارد. اکنون دفاع از تمامیت ارضی لبنان و تلاش برای حفظ استقلال سیاسی و عمل در قالب نظام سیاسی طایفگی موجود، یکی از اولویت‌های حزب‌الله است و این گروه در قالب قواعد موجود به فعالیت مشغول است؛ اما در دهه‌های اخیر، نقش ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران در ارائه‌ی الگوی سیاسی به شیعیان جهان موجب شده آنها از الگوهای سیاسی جمهوری اسلامی ایران تبعیت کنند؛ شواهد زیر حاکی از تغییر رفتارهای سیاسی شیعیان جهان نسبت به جمهوری اسلامی ایران است.

جدول شماره‌ی ۱ - شواهد حاکی از تغییر رفتارهای سیاسی شیعیان جهان نسبت به ایران

کشور	نوع واکنش
عراق	تأسیس مجلس اعلای انقلاب اسلامی در تهران
عراق	پناه آوردن شیعیان به ایران
کویت	مهاجرت شیعیان به ایران
افغانستان	مهاجرت شیعیان برای اقامت در ایران
کشورهای مختلف	برگزاری راهپیمایی‌های سیاسی

نتیجه‌گیری

از بررسی عوامل مهم ژئوپلیتیک مؤثر بر الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان این نتیجه حاصل می‌شود که شیعیان با وجود بنیان‌های اعتقادی خود مبنی بر اعتقاد به الگوی امامت به‌عنوان تنها الگوی مشروع سیاسی، عملاً در عرصه‌ی سیاسی در کشورهای مختلف، از الگوهای متفاوتی حمایت می‌کنند که بیش‌تر متأثر از شرایط جغرافیای سیاسی آنهاست. در واقع، تعامل شرایط ژئوپلیتیک با مبانی فقهی، تبیین‌کننده‌ی رفتار سیاسی آنان است.

عوامل مهم ژئوپلیتیک مؤثر بر الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان به این شرح است:

(۱) عوامل جمعیتی: عوامل جمعیتی هم‌چون تعداد جمعیت، ترکیب جمعیت و نحوه‌ی گسترش سرزمینی جمعیت، از جمله عوامل مهم در جایگاه یک گروه در سرزمین خاص است. در این باره باید گفت: ایران و عراق و بحرین از نظر جمعیت شیعی، وضعیت نسبتاً مشابهی دارند، اما میزان اکثریت شیعیان در ایران بالاتر است. جمهوری اسلامی ایران دارای بیش از هفتاد میلیون نفر جمعیت و با حدود ۹۰٪ جمعیت شیعه، ۸٪ سنی و ۲٪ دیگر ادیان است، اما کشور عراق با جمعیتی معادل ۲۹ میلیون نفر، ۶۵٪ شیعه دارد و از لحاظ قومی، مرکب از اعراب، کردها، ایرانیان، آشوریان، ارمنه، ترکمن‌ها و

ترک‌هاست. عراق از سه حوزه‌ی جغرافیایی با مردم کاملاً متفاوت تشکیل شده است؛ حوزه‌ی مرکزی از آن اعراب سنی‌مذهب، جنوب از آن شیعیان و شمال در اختیار کردهاست. در این زمینه، شیعیان در لبنان وضعیت متفاوت‌تری دارند. آنها با حدود ۱/۳ میلیون نفر، ۳۲ درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند. هرچند شیعیان بزرگ‌ترین گروه فرقه‌ای در لبنان به‌شمار می‌آیند، اما در این کشور ۱۶ طایفه فعالیت دارد که هر کدام دارای مذهب رسمی هستند. قانونی در سال ۱۹۳۲م به نام «قانون طایفگی» به تصویب رسید که بر اساس سرشماری، قدرت در میان سه طایفه‌ی شیعه، سنی و مسیحی به نسبت ۲۰، ۳۰ و ۵۰ درصد تقسیم شد. این ساختار اجتماعی و سیاسی، الزامات خاصی برای شیعیان در عرصه‌ی سیاسی به‌وجود آورده است. این وضعیت در لبنان موجب شده است حتی حزب‌الله به صراحت اعلام کند که تصمیمی برای ایجاد نظام سیاسی مشابه ایران در آن کشور ندارد و حمایت از وضع موجود و تلاش برای ایجاد یک دولت نسبتاً مستقل و ملی در لبنان را هدف خود قرار دهد. این شرایط را به شکل محدودکننده‌تری در برابر شیعیان در عرصه‌ی سیاسی افغانستان و پاکستان نیز می‌توان دید. در مجموع، این تفاوت‌های جمعیتی یکی از عوامل مهم ژئوپلیتیکی اثرگذار بر اندیشه‌ی سیاسی و الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان است؛ به‌طوری که بسیاری از آنها معتقدند استقرار دموکراسی می‌تواند فرصت‌های مناسبی برای فعالیت سیاسی اقلیت‌های شیعه در این کشورها فراهم آورد؛ زیرا تلاش برای تحقق حکومت دینی به معنای تلاش برای حاکمیت جریان‌اتی از اهل سنت خواهد بود که شیعیان را کافر و خون آنها را مباح می‌دانند. بنابراین، دفاع از یک حکومت دموکراتیک می‌تواند با توجه به ساختار جمعیتی شیعیان، الگوی مطلوب‌تری برای آنها باشد.

(۲) قدرت معارضان داخلی هرچند وضعیت جمعیت و دارا بودن اکثریت، اهمیت خاصی دارد، جایگاه قدرتی اقلیت‌ها در مرزهای سرزمینی نیز در شکل دادن به اندیشه‌ی گروه اکثریت مؤثر است. انقلاب اسلامی در ایران در بستر جمعیتی نسبتاً همگونی شکل گرفت و حمایت اکثریت قاطع افشار اجتماعی و گروه‌های داخلی از آن، در زمینه‌سازی

برای به فعلیت رسیدن الگوی حداکثری شیعه در دوران غیبت، یعنی ولایت‌فقه‌ها نقش مهمی داشت. در واقع، هرچند الگوی حکومت دینی مخالفانی داشت، اگر آمار رفراندم تعیین نوع نظام سیاسی، هم‌چنین آمار انتخابی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را که در آن ولایت‌فقیه به تصویب رسید، محاسبه کنیم؛ این اقلیت، قدرت اثرگذاری بالایی نداشت. در حالی که اقلیت‌های سنی عراق از نظر کمی، جمعیت بسیار کوچک‌تری را تشکیل می‌دهند، اما به دلیل قرار داشتن در قدرت طی تاریخ عراق از دوران‌های گذشته و به‌ویژه در دوران حزب بعث، از اثرگذاری بیش‌تری برخوردارند. اقلیت‌های سنی بحرین نیز با استقرار خاندان آل‌خلیفه (متماثل به آل‌سعود) توانستند معارض جدی با الگوی مطلوب و حداکثری شیعیان باشند. در حال حاضر نیز با بیداری اسلامی و با وجود تلاش‌های دموکراتیک مردم بحرین، هنوز شاهد دیکتاتوری اقلیت سنی در بحرین با حمایت آل‌سعود هستیم. در لبنان و دیگر کشورها نیز این وضعیت با شدت بیش‌تری وجود دارد. شیعیان نیز به خوبی می‌دانند که با معارضان مهمی برای احیای الگوی خاص خود روبرو هستند. در مجموع، این وضعیت نیز از دیگر عوامل اثرگذار بر تفاوت دیدگاه شیعیان در عرصه‌ی سیاسی است.

(۳) وضعیت منطقه‌ای: وضعیت منطقه‌ای شیعیان، یکی دیگر از عوامل اثرگذار بر نوع نگرش سیاسی آنهاست. انقلاب اسلامی ایران در شرایطی به پیروزی رسید که حساسیت‌های مذکور در همسایگان کم‌تر بود و شرایط منطقه‌ای متفاوتی با شرایط کنونی وجود داشت، اما دولت عراق در همسایگی کشورهای هم‌چون عربستان و اردن و سوریه قرار دارد که هر سه کشور با روی کار آمدن یک دولت شیعی مخالفند. به‌ویژه عربستان با همه‌ی توان در سطح منطقه با طرح وهابیت، به شیعه‌ستیزی روی آورده و بعد از سقوط صدام نیز با نفوذ در جامعه‌ی بحرانی عراق، به شدت در عرصه‌ی سیاست اثرگذار است. بدیهی است این کشورها به شدت به تحولات سیاسی کشور عراق حساس هستند و همه‌ی توان خود را برای جلوگیری از ایجاد یک دولت ایدئولوژیک شیعی به کار خواهند بست. این

وضعیت را در بحرین به‌طور بارزتری مشاهده می‌کنیم. حمایت‌های عربستان و کشورهای حوزه‌ی خلیج فارس، از هرگونه تحول در بحرین که به نفع اکثریت شیعیان باشد، به‌شدت ممانعت می‌کنند. وهابیت و سلفی‌های تکفیری که از سوی عربستان حمایت می‌شوند، با کافر دانستن شیعیان، مهم‌ترین عامل بالقوه‌ی تهدیدکننده‌ی شیعیان در منطقه محسوب می‌شوند. وهابیان، شیعه را به‌عنوان یکی از مذاهب اسلامی نمی‌پذیرند و از نظر آنان، مفهوم تشیع گاه با مفاهیم کفر و شرک برابر است. این مسأله سبب شده است تا وهابیت به یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های شیعیان تبدیل شود. موضع سیاسی و دیدگاه وهابیان در برابر شیعیان را می‌توان در نمونه‌هایی از فتوایی که مفتیان این گروه صادر کرده‌اند، دریافت. «شیخ بن باز»، مفتی اعظم پیشین عربستان سعودی، درباره‌ی تشیع چنین اعتقاد داشت: تشیع، دینی متفاوت و مجزا از اسلام است و همان‌گونه که مصالحه‌ی اهل تسنن با یهودیان، مسیحیان و بت‌پرستان امکان‌پذیر نیست، سازش شیعیان یا رافضیان با اهل تسنن نیز غیرممکن است.

از دیدگاه بسیاری از علمای وهابی، اعمال شیوه‌های خشونت‌آمیز بر ضد شیعیان، مثل اجبار به ترک عقیده، سرکوب، تبعید و قتل، امری جایز است. کشور لبنان نیز در سواحل شرقی دریای مدیترانه، در همسایگی رژیم صهیونیستی قرار دارد و هرگونه تحول در آن کشور، با امنیت این رژیم جعلی گره خورده است. بنابراین، تقویت شیعیان در منطقه می‌تواند تهدیدات جدیدی برای رژیم صهیونیستی به وجود آورد و به‌ویژه ایدئولوژی ضد صهیونیستی شیعیان، زمینه‌ی تهدید این رژیم را افزایش می‌دهد. هم‌چنین کشورهای عرب همسایه‌ی لبنان، هم‌چون اردن نیز به‌شدت نگران هر نوع قدرت‌گیری شیعیان در لبنان هستند. بنابراین، همان‌طور که در سالیان گذشته صحنه‌ی سیاسی لبنان محل اصلی منازعه‌ی این کشورها بود، در آینده نیز این کشورها با حساسیت، این تحولات را دنبال می‌کنند و به‌آسانی اجازه‌ی تحول سیاسی در این کشور به نفع شیعیان را نمی‌دهند. تحولاتی از قبیل ظهور انقلاب اسلامی در ایران، اشغال عراق توسط ارتش ایالات متحده، جنگ سی‌وسه‌روزه‌ی رژیم صهیونیستی علیه حزب‌الله لبنان و ...

موضوع و موقعیت شیعیان منطقه را در کانون توجهات منطقه‌ای و جهانی قرار داده است. این تحولات باعث شده است بسیاری بیم آن را داشته باشند که با تشکیل «هلال شیعی» توسط شیعیان ایران، عراق، لبنان و به‌طورکلی شیعیان ساکن در منطقه‌ی خلیج فارس و غرب آسیا، در عمل، عرصه بر حکومت‌های عمدتاً سنی‌مذهب تنگ‌تر، و منافع آنها در آینده تهدید شود.

۴) عوامل بین‌المللی نظام بین‌المللی و فضای سیاسی بین‌المللی، موانع جدی برای هرگونه تحول در بحرین به نفع شیعیان محسوب می‌شود و رژیم آل‌خلیفه به دلیل ارتباطات راهبردی با غرب، موفق به سرکوب شیعیان شده است؛ اما در عین حال، این شرایط بین‌المللی در کشورهایی هم‌چون عراق و افغانستان، به دلیل تخاصم این رژیم‌ها با غرب، به نفع شیعیان عمل کرده است؛ به‌طوری که فضای سیاسی بین‌المللی و توان نظامی آمریکا در سرنگونی رژیم صدام و استقرار این نیروها در عراق، یکی از عوامل به قدرت رسیدن شیعیان در این کشور بوده است. هم‌چنین سقوط طالبان در افغانستان در ارتقای جایگاه سیاسی شیعیان مؤثر بوده است. هرچند آمریکا در بسترسازی پیروزی شیعیان در منطقه نقش مهمی دارد، اما نمی‌توان گفت این امر وضعیت مطلوبی برای آمریکاست؛ زیرا ایدئولوژی ضدامپریالیستی و ضدصهیونیستی گروه‌های شیعی همواره تهدیدی بالقوه برای منافع آمریکا در منطقه محسوب شده است. آمریکا تلاش می‌کند تا با تضعیف نیروهای رادیکال و تقویت نیروهای میانه‌رو و سکولار شیعی، این بحران را مدیریت کند که درک این شرایط نیز در نوع الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان بسیار با اهمیت است. جمعیت شیعیان در کشورهای مختلف، از نظر محیط سیاسی داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی، وضعیت متفاوتی دارند که به نگاه متفاوت شیعیان بر الگوی حکومت مورد حمایت آنها منجر شده است، اما با توجه به پتانسیل‌های موجود در فقه شیعه هم‌چون اجتهاد و انعطاف‌پذیری احکام متناسب با مقتضیات زمان می‌توان در قالب احکام اولیه و ثانویه، این شرایط مطلوب حاکمیتی نظام جمهوری اسلامی ایران را به‌عنوان الگو

برای سایر شیعیان جهان قرار داده تا ضمن حفظ اصول و مبانی دین اسلام، از راهبردهای مختلفی در عرصه‌ی سیاسی برخوردار گردند. در واقع، ژئوپلیتیک شیعه‌ی جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان یک الگوی تأثیرگذار بر موقعیت منطقه‌ای شیعیان، می‌تواند اندیشه و رفتار سیاسی شیعیان را تحت تأثیر قرار دهد تا با بهره‌گیری از ظرفیت نظام شیعی جمهوری اسلامی ایران، حرکت شیعیان به‌سوی رشد و تعالی فراهم گردد.

فرصت‌ها و محدودیت‌های جمهوری اسلامی ایران

تحلیل مسائل ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که ایران در جهت تحقق اهداف ایدئولوژیک خود، ناگزیر است به واقعیت‌های موجود در سه سطح ساختاری توجه نماید:

در سطح داخلی، توجه به ملاحظات ملی به دلیل آن که ترکیب ساختاری و جمعیتی کشور مبتنی بر حضور اقوام و اقلیت‌های مذهبی است؛ در این شرایط، دولت باید در جهت تحقق اهداف خود، از هر دو عنصر ملیت و اسلامیت را مورد توجه قرار دهد.

در سطح منطقه‌ای که بیش‌تر شیعیان (به‌جز در ایران)، شهروند درجه‌ی دوم محسوب می‌شوند و موانع ساختاری، نارضایتی در میان جوامع شیعی به‌وجود آورده است، شیعیان احساس می‌کنند که اکثریت سنی نسبت به آنها تبعیض روا می‌دارند و از لحاظ اقتصادی نیز در فقر و محرومیت به سر می‌برند؛ این وضعیت، آنها را آماده‌ی شورش و انقلاب ساخته است؛ گرچه تشیع، ماهیتی پویا و انقلابی دارد و عوامل محیطی تنها نقش کاتالیزور را ایفای نقش جهادی شیعیان دارند. در چنین شرایطی، شیعیان به‌عنوان اپوزیسیون در داخل این کشورها با شکل‌گیری انقلاب اسلامی از حاشیه به متن آمده‌اند و با شورش‌هایی علیه حاکمان محلی، توانسته‌اند جو منطقه را به ضرر منافع غرب به خطر اندازند. مأموریت خطیر دولت مردان جمهوری اسلامی ایران، ایجاد وحدت و انسجام در بین شیعه و سنی برای صدور انقلاب اسلامی به جهان است.

در سطح جهانی، نظام تک‌قطبی در حال ظهور به رهبری آمریکا و تمایل آن برای سرکوب همه‌ی جنبش‌های مخالف، فضای محدودی را برای نقش‌آفرینی جمهوری اسلامی ایران به وجود آورده است. در این وضعیت، ایران باید به‌عنوان بازیگر اصلی نهضت اسلامی، پتانسیل‌های ژئوپلیتیکی در جهان را از حالت بالقوه به بالفعل تبدیل نماید. توجه به ایدئولوژی خاص جنبش‌های اسلامی و دستیابی آنها به منابع نفتی، قدرت سیاسی، مناطق حساس و ترانزیت جغرافیایی اهمیت آنها را دوچندان خواهد نمود.

منابع

فارسی

- ۱- قرآن کریم، سوره‌ی قصص، آیه‌ی ۱۵.
- ۲- گلی، زواره، سرزمین اسلام، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۷۲، ص ۶۱.
- ۳- خلیلی و آزموده، بایستگی‌های ژئواکونومیک توسعه‌ی منطقه‌ی جنوب شرق ایران، فصل‌نامه‌ی روابط خارجی، سال سوم، شماره‌ی چهارم، زمستان ۱۳۹۰، صص. ۸۱-۱۲۴.
- ۴- فاضلی‌نیا، نفیسه، ژئوپلیتیک شیعه و مسأله‌ی امنیت ملی ایران، فصل‌نامه‌ی شیعه‌شناسی، سال چهارم، بهار ۱۳۸۵، شماره‌ی ۱۳، صص ۲۱-۳۶.
- ۵- میر حیدر، دره (۱۳۸۳)؛ «سیری در تحولات ژئوپلیتیک»، مجموعه مقالات کنگره علمی انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- ۶- احمدی، سیدعباس و الهام سادات موسوی، جغرافیای شیعه و فرصت‌های ایران در قلمروهای شیعی جهان اسلام، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافی دانان جهان اسلام (۲۵ تا ۲۷ فروردین ۱۳۸۹ هـ ش - زاهدان)
- ۷- دوئرتی، جیمز و رابرت فالتزگراف، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه علی‌رضا طیب و وحید بزرگی، تهران، قومس، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۰۳.
- ۸- تقوی اصل، سیدعطا؛ ژئوپلیتیک جدید ایران: از قزاقستان تا گرجستان، ناشر: وزارت امور خارجه، ۱۳۸۴، ۴۶.
- ۹- عزتی، عزت‌الله (۱۳۸۰)؛ ژئوپلیتیک قرن بیست و یکم، انتشارات سمت.
- ۱۰- احمدی، سیدعباس و پارسایی، جایگاه ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک، تهران: اولین کنگره‌ی انجمن ژئوپلیتیک ایران، پاییز ۱۳۸۴، صص ۲۷۷-۲۹۷.
- ۱۱- رایت، رابین، شیعیان، مبارزان راه خدا، انتشارات قومس، ۱۳۷۲.
- ۱۲- فاضلی‌نیا، نفیسه، ژئوپلیتیک شیعه و نگرانی غرب از انقلاب اسلامی، تهران، مؤسسه شیعه‌شناسی، ۱۳۹۱.
- ۱۳- حافظ‌نیا، محمدرضا، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی، ۱۳۸۵.
- ۱۴- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹)؛ صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ج ۲۱: ۲۰۲ و ۴۲۵.
- ۱۵- کریمی‌پور، یدالله، ایران و همسایگان، نشر جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۰.

- ۱۶- توال، فرانسوا (۱۳۸۲): ژئوپلیتیک شیعه، ترجمه کتابون باصر، تهران، انتشارات ویستار.
 ۱۷- مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۸۱): ایده‌های ایرانی و دگرگونی‌های ژئوپلیتیک، نشرنی.

انگلیسی

- 18- Karabulut, Bilal; (2005). "Strateji Jeostrateji Jeopolitik"; Ankara: Platin.
 19- Alferd Thayer Mahan, The Influence of Seapower upon History, 1660-1783 (Boston: Little Brown, 1897) esp..
 20- Halford Mackinder, "The Greographical Privot of History", Greographical Journal, ××III (April 1904).
 21- Halford Mackinder, "The round world and wining of the peace", Foreign Affairs ××I (July 1963).
 22- Giulio Douhet, The Command of the Air, trans, Dino Ferrari (New York: Coward - Mecann, 1942).
 23- Friedrich Ratzel, Anthropogeographie, 2nd ed. (stuttgart: J. Engelhorn, 1899). Part I,
 24- Rudolf Kjellen, Der staat als Lebensform, trans. M. Langfelt (Leipzig: S. Hirzel verlag, 1917).